

[itobiad], 2019, 8 (3): 1666/1687

**Son Dönem Çağatay Türkçesinde “-AdUrGAn”
Yapısının Mahiyeti ve İşlevleri**

Nature and Functions of the Structure of “-AdUrGAn” in
the Recent Chagatai Turkish

Ümit EKER

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi

Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University/Faculty of Divinity

umiteker@gmail.com

Orcid ID: 0000-0002-4380-1815

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 13.06.2019
Kabul Tarihi / Accepted	: 05.09.2019
Yayın Tarihi / Published	: 10.09.2019
Yayın Sezonu	: Temmuz-Ağustos-Eylül
Pub Date Season	: July-August-September

Atıf/Cite as: EKER, Ü . (2019). Son Dönem Çağatay Türkçesinde “-AdUrGAn” Yapısının Mahiyeti ve İşlevleri. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 8 (3), 1666-1687. Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/47378/577396>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 - Karabuk University, Faculty of Theology, Karabuk, 78050 Turkey. All rights reserved.

Son Dönem Çağatay Türkçesinde “-AdUrGAn” Yapısının Mahiyeti ve İşlevleri

Öz

Çağatay Türkçesinde genel olarak hareket ismi veya geçici sıfat yapma görevinde kullanılan “-GAn” eki, müstakil kullanımının yanında son dönem Çağatay Türkçesinde zaman zaman “-AdUrGAn” şeklinde de görülebilmektedir. Yapı bu şekliyle eklendiği fiilde geniş / şimdiki zamanda fiilin bir müddet sürdüğünü ortaya koyar. Ekin genişleyerek “-AdUrGAn” şeklini almasında “-GAn” ekindeki işlev çeşitlenmeleri nedeniyle geniş zaman anlamının zayıflamasının önemli etkisi vardır. Yapıda, geniş / şimdiki zamanda fiilin bir müddet devam ettiği veya hâlen devam etmekte olduğu anlamını ortaya koymak için “-GAn” ekinin önüne “-AdUr” yapısı getirilmiş ve süreç içinde bu üç unsur kalıplaşmıştır. İlk kez klasik öncesi, yoğunluklu olarak da klasik sonrası devir Çağatay Türkçesi döneminde kullanılan yapı, yalnız başına ve geniş zamana bağlı bir hareket gösteren geçici bir isim olarak kullanılabildiği gibi iyelik, çokluk ve isim çekimi eklerini de alabilmekte, yüklem olarak da kullanılabilmektedir. “-AdUrGAn” yapısının yerini Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek Türkçesinde “-(ä)yâtgän” ve “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirgän” biçimleri almıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatayca, Çağatay Türkçesi, Son Dönem Çağatay Türkçesi, “-AdUrGAn” Yapısı, Sıfat-Fiil Eki.

Nature and Functions of the Structure of “-AdUrGAn” in the Recent Chagatai Turkish

Abstract

“-GAn” suffix which is generally used for making temporary adjectives or action nouns in Chagatai Turkish can occasionally be seen as “-AdUrGAn” in the recent Chagatai Turkish besides its distinct use. The structure reveals that the verb continues in the way it is suffixed in the verb for some time in the present / present continuous tense. Weakening of the meaning of the present tense seriously affects shaping the suffix as “-AdUrGAn” by widening, due to functional diversifications in the “-GAn” suffix. “-AdUr” structure is added before the “-GAn” suffix to show that the verb had continued or continues in the present / present continuous tense for some time and these three factors have become stereotyped within the process. The structure that was firstly used in the preclassical Chagatai Turkish period and intensely in the postclassical Chagatai Turkish period can be used either as a temporary noun showing an action alone and based on the present time or a predicate taking possessive, plural and inflexional suffixes. The structure of “-AdUrGAn” has been replaced by the forms of “-(ä)yâtgän” and “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirgän” in the Uzbek Turkish, which is a successor of the Chagatai Turkish.

Keywords: Chagatai, Chagatai Turkish, Recent Chagatai Turkish, “-AdUrGAn” Structure, Adjective-Verb Suffix.

Giriş

Türkistan’daki bütün Türk boylarının XV. yüzyılın başlarından XX. yüzyıla (1921) kadar kullandıkları ortak yazı ve edebiyat diline Türk dili literatüründe “Çağatay Türkçesi” (= Çağatayca) adı verilmektedir. Çağatay Türkçesi Türkistan’da Harezmi Türkçesinin devamı olarak Timurular Devleti döneminde gelişmiş ve Timurulardan sonra da bölgenin yazı ve edebiyat dili olma özelliğini sürdürmüştür. Çağatay Türkçesi daha oluşum evresi olan Timurular döneminde “Türk tili, Türk elfâzı, Türkî tili, Türkî lafzı, Türkçe til, Türkî, Türkçe” terimleriyle ifade edilmiştir. Ali Şîr Nevâî’nin döneminde bu lehçe için “Çağatay lafzı” ifadesi öne çıkmıştır (Eckmann, 2017: 15-17).

Başlangıçta sadece göçebe Türklerin dili için sonrasında Çağatay İmparatorluğu’nda yaşayan bütün Türk boylarının dili için kullanıldığı düşünülen Çağatay Türkçesi, XIX. yüzyılda H. Vámbéry’nin “Çagataische Sprachstudien” (Leipzig, 1867) adlı eseriyle Orta Asya İslami Türk edebiyatı dilinin belirli bir devrini ifade eden bir terim olarak kullanılmaya başlamıştır. H. Vámbéry bu terimi sadece 12-19. yüzyıllar arasındaki Orta Asya İslami Türk edebiyatının dili için değil, aynı zamanda kendi döneminin bütün lehçeleri özellikle de Özbek Türkçesi için kullanmıştır (Eckmann, 2017: 18).

Türk dili literatüründe Çağatay Türkçesinin dönemlerini belirten pek çok tasnif yapılmıştır. Bunların en çok kabul göreni J. Eckmann’ın tasnifidir. Buna göre Çağatay Türkçesi, “Klasik Öncesi Devir (XV. yüzyıldan 1465’e kadar)”, “Klasik Devir (1465-1600)”, “Klasik Sonrası Devir (1600-1921)” olmak üzere üçe ayrılmıştır. Klasik öncesi devirde, Mevlânâ Sekâkî, Lutfî, Atâî, Seyyid Ahmed Mirzâ, Haydar Harezmi, Gedâî vd.; klasik devirde Ali Şîr Nevâî, Hâmidî, Şeybânî, Ubeydî, Bâbü, Bayram Hân vd.; klasik sonrası devirde Ebu’l-Gâzî Bahâdır Hân, Baba Rahîm Meşreb, Saykalî, Mûnis Harezmi, Ömer Hân, Nâdire, Mukîmî vd. eserler vermişlerdir (Eckmann, 2017: 21).

Bugüne kadar Çağatay Türkçesinin yukarıdaki üç dönemine ait eserler üzerinde dilin çeşitli düzeyleri açısından birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada ilk örneklerine klasik öncesi devir Çağatay Türkçesinde rastlanan “-AdUrGAn” yapısı üzerinde durulacak, yapının oluşumu ve işlevi aydınlatılmaya çalışılacaktır. Taranan eserlerden çalışmamız için seçilen örnekler olduğu gibi alınmış, çevriyazı işaretleri başta olmak üzere kaynak metnin yazım özelliklerini değiştirme yoluna gidilmemiştir. Ancak anlamı bozucu nitelikteki bariz yazım hataları düzeltilmiştir. Çağatay Türkçesi metnlerinin çevriyazı işaretleriyle Özbek Türkçesinden seçilen örneklerin çevriyazı işaretleri birbirinden farklıdır. Bu örneklerde de kaynak metin olduğu gibi alınmış, çevriyazı işaretleri bu örneklerde de hiçbir şekilde değiştirilmemiştir. İncelemeye geçmeden önce yapının en önemli unsuru

olan ve ileriye doğru münasebet kuran aynı zamanda da öge belirleyici bir konumda bulunan “-GAN” eki hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır¹.

“-GAN”², Çağatay Türkçesinde geniş ve geçmiş zaman işlevli sıfat-fiil yapma ekidir. Ek, yalın olarak kullanılabildiği gibi üzerine çokluk, iyelik ve hâl eklerini alarak geçici isim olabilmektedir. J. Eckmann, ekin üç işlevine işaret etmiştir: İsim-fiil işlevi, geniş zaman sıfat-fiili işlevi ve “-mİş” ekli geçmiş zaman işlevi (Eckmann, 1988: 51-53; 2017: 102-107).

Ekin Çağatay Türkçesinden önce, daha Eski Türkçe döneminden beri kullanıldığı (Tekin, 2003: 171) bilinmektedir; fakat yaygınlığı yoktur (Turgunbayev, 2004: 25). A. V. Gabain de ekin geç zamanlarda görülen ender şekil olduğunu (1995: 146) belirtmiştir. Eski Türkçe döneminden sonra Oğuz grubu Türk lehçeleri “-Dİk” ve “-mİş” eklerini, Kıpçak-Karluk grubu lehçeler ise “-GAN” ekini öne çıkarmıştır (Kononov, 1980: 124).

Eski Türkçe döneminden sonra Karahanlı ve Harezmi Türkçesi dönemlerinde ekin çok yaygın bir şekilde kullanıldığı görülür. Ek bu dönemlerde yalın olarak kullanılabildiği gibi üzerine isim çekim eklerini de alabilmektedir (Hacıeminoğlu, 1997: 93, 94; 2003: 167, 168; Bayraktar, 2004: 75-78). Bu yönüyle ek, hem sıfat hem de geçici isim yapma görevindedir. Kaşgarlı Mahmut “*Divânu Lugâti't-Türk*” adlı eserinde ekin bir işi çok ve sık yaparı gösterdiğini ve Arapçadaki mübalağa bildiren vezinler olan “faÖÖal” ve “mifÖal” vezinlerine benzediğini ifade eder (DLT II: 53, 54). Ek, Karahanlı Türkçesinden itibaren kalıplaşarak kalıcı isimler meydana getirmeye başlamış (Ercilasun, 1984: 173); Karahanlı Türkçesi döneminde sadece geniş zaman bildiren bir sıfat-fiil eki olarak kullanılıyorken Harezmi Türkçesi döneminden itibaren “-Dİk” ekli geçmiş zaman işlevini de üstlenmiştir (Schinkewitz, 1947: 55, 56).

Eski Oğuz Türkçesinde ek, “g” erimesi sonucu oluşan “-An” şeklini alır. Ayrıca ek Eski Oğuz Türkçesinde geniş / şimdiki zaman sıfat-fiil ekidir (Timurtaş, 1994: 136; Bayraktar, 2004: 79; Gülsevin ve Boz, 2004: 148; 2007: 124; Akar, 2018: 192).

“-GAN” sıfat-fiil eki Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek Türkçesinde de varlığını korumuştur. Ek, Özbek Türkçesinde geniş ve geçmiş zaman sıfat-fiilidir ve ekin başındaki “g” ünsüzü ünsüz uyumuna girer (Abdurahmanov vd., 1973: 122-124; Şaabdurahmanov vd., 1975: 511; Abdurahmanov vd., 1992: 169; Coşkun, 2000: 191; Abdurahmanov vd., 2008: 400, 401; Abduresulov, 2009: 177-179; Taciyev vd., 2012: 210, 211; Yıldırım, 2012: 230, 231). Özbek Türkçesinde ek, öğrenilen geçmiş zamanda, görülen geçmiş zamanın olumsuzunda, gelecek zaman çekiminde kullanılan “-âyâtgân” veya “-ädigân” yapısı içinde, şimdiki zamanın hikâyesi çekiminde kullanılan “-

¹ Yapının incelemesi, Türkçenin yapısına uygun olarak sondan başa doğru gerçekleştirilecektir.

² Konuyla doğrudan ilgili olmaması nedeniyle ekin yapısı ve oluşumuyla ilgili görüşlere yer verilmeyecektir.

“*üyâtgân*” yapısı içinde, gelecek zaman sıfat-fiili “-*ädigän*”, “-(y)*digän*”, “-(ä)*dirgän*” ve şimdiki zaman sıfat-fiili “-(ä)*yâtgän*” içinde de kullanılmaktadır (Abdurahmanov vd., 1973: 124, 125; Şaabdurahmanov vd., 1977: 512-514; Abdurahmanov vd., 1992: 169; Coşkun, 2000: 135-191; Abdurahmanov vd., 2008: 372, 373; Tacıyev vd., 2012: 211-213; Yıldırım, 2012: 158-231).

Ek, Çağatay Türkçesinin bir diğer ardılı Yeni Uygur Türkçesinde çoğunlukla geniş zaman, daha az olarak da “-*dl²k*” geçmiş zaman sıfat-fiili işlevinde kullanılır (Kaşgarlı, 1992: 197; Polat, 2011: 228, 229; Öztürk, 2015: 103). “-*GAn*” sıfat-fiil eki Yeni Uygur Türkçesinde sıfat-fiil işlevinin yanı sıra zaman ve kip çekimlerinde de kullanılmaktadır. Örneğin görülen geçmiş zaman bazen “-*GAn* + *iyelik ekleri* + *yok / bar*” kuruluşuyla yapılmaktadır. Bunun yanı sıra öğrenilen geçmiş zamanda, “-*AdigAn*” yapısıyla kurulan gelecek zaman çekiminde de ek, zaman işleviyle kullanılmaktadır (Kaşgarlı, 1992: 184; Polat, 2011: 292-296; Öztürk, 2015: 82, 83).

Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesinin dışında Kıpçak grubu lehçelerde³ de “-*GAn*” ekine rastlanmaktadır. Örneğin Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ek, sıfat-fiil görevindedir ve iki lehçede de ekin başındaki ünsüz, ünsüz uyumuna girmiştir. Bu lehçelerde görülen geçmiş zaman çekiminde “-*DI²*” ekinin yanı sıra “-*GAn*” eki de kullanılmaktadır. Bu lehçelerde öğrenilen geçmiş zaman çekimi daha çok bu ekle yapılmaktadır (Öner, 1998: 147-224; Tamir, 2007: 461-471).

Türkiye Türkçesinde Eski Türkçeden beri kullanılagelen “-*GAn*” ekinin başındaki “g” ünsüzü genellikle düşmüş durumdadır, ancak ek “kaygan, sürüngen” vb. örneklerde kalıplaşmadan dolayı korunmuştur. Eklendiği fiille sıfat veya isim olarak kullanılır. Geçişli ve geçişsiz her tür fiile gelebilir, sıfat tamlaması oluşturabilir, sıfat tamlaması içinde bir isim tamlamasının tamlayanı olabilir (Korkmaz, 2009: 939). “-*An*” ekini almış sıfat-fiilli parça tek başına, geniş zaman bildiren geçici bir isim olarak kullanılır. İsim olarak kullanıldığında üzerine iyelik, çokluk ve diğer isim çekim eklerini alabilir (Korkmaz, 2009: 943).

Yapının içerisindeki bir diğer unsur “-*DU²r*” ekidir. Ekin “*tur-*” yardımcı fiilinden eklediği, bir diğer ifadeyle bağımsız biçimbirimden bağımlı biçimbirime geçtiği bilinmektedir. Eski Türkçede “*tur-*” yardımcı fiili gerek birleşik fiil (Demirci, 2016: 510; Eraslan, 2012: 437, 438) gerekse ek-fiil görevinde (Gabain, 1995: 87, 88; Eraslan, 2012: 439, 440) kullanılabilir.

“*tur-*” fiili Karahanlı Türkçesinde de ek-fiil görevindedir (Ercilasun, 1984: 123; Hacıminoğlu, 2003: 197). Bu dönemden itibaren bildirme, “*tur-*” fiili üzerine geniş zaman 3. teklik şahıs ifade eden “-*U²r*” ekinin getirilmesiyle yapılmıştır. Esasen buradaki “*tur-*”, yardımcı fiildir; buna eklenen “-*U²r*” eki de bildirme ifade eden geniş / şimdiki zaman ekidir (Ercilasun, 1984: 123). Bu durum Karahanlı Türkçesiyle başlamış, Harezmi Türkçesiyle devam etmiştir.

³ Çalışmanın hacmi düşünülerek bu lehçelerden sadece Kazak ve Kırgız Türkçesindeki kullanımlara yer verilecektir.

Harezmi Türkçesinde de “*turur*” yapısı anlam bakımından geniş / şimdiki zaman ifade eder. Harezmi Türkçesi döneminden başlayarak “*turur*” yapısının üzerindeki geniş zaman ekinin düştüğü, geniş zaman işlevini “*tur-*” fiilinin üstlendiği görülür. Bu durumda “*tur-*” fiili ekleşme eğilimine girmiş durumdadır. Hatta Harezmi Türkçesi metinlerinde tespit edilen “*bardur ‘vardır’*” örneğinde “*-tU²r*” ekinin başındaki ötümsüz “*t*” ünsüzü de ötümlüleşerek “*d*” ünsüzüne dönüşmüştür (Hacıeminoğlu, 1997: 164).

Ek-fiil, geniş zaman bildirme ifade eden “*turur*” yapısı Çağatay Türkçesinde hem ekleşmiş hem de ekleşmemiş şekilleriyle kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde başlayan ekleşme eğilimi bu dönem Türkçesinde oldukça ilerlemiş durumda olmakla birlikte tamamlanmış değildir. Dolayısıyla “*-DU²r*” veya “*durur*” / “*turur*” biçimleri (Eckmann, 2017: 134) metinden metine, bölgeden bölgeye değişen farklı kullanımlarıyla görülebilmektedir.

Çağatay Türkçesinde “*-DU²r*” ekinin ek-fiil, geniş zaman bildirme çekiminin yanı sıra şimdiki zaman çekiminde de kullanıldığı bilinmektedir: “*fiil tabanı + -A / -y(-dU²r) + şahıs eki*” (Eckmann, 2017: 129, 130). Şimdiki zaman çekiminde kullanılan “*-A / -y(dU²r)*” yapısında “*tur-*” fiilinden ekleşen “*-DU²r*” eki açıkça görülmektedir. Bu kullanımda “*tur-*” fiilindeki sürerlilik ve geniş / şimdiki zaman anlamı ekte de devam etmiş ve şimdiki zaman çekiminde başat rol oynamıştır. “*-DU²r*” eki Çağatay Türkçesinde, “*-mI²ş*”, “*-GAN*” ekleri ve “*-p(dU²r / tU²r; durur / turur)*” yapısıyla yapılan öğrenilen geçmiş zaman şekillerinin 3. şahıslarında “*-gU² + iyelik ekleri + -DU²r / durur / turur*” yapısıyla kurulan mutlak gelecek zaman çekiminin bütün şahıslarında (Eckmann, 2017: 124-128) kullanılır ve çoğunlukla ekleşmiş durumdadır.

Eski Oğuz Türkçesinde ek-fiil geniş zaman bildirme eki olarak 3. teklik şahıslar için “*turur*” ~ “*-tur*” biçimi kullanılır ve bu düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalan eklerden biri olarak daima yuvarlak şekilde görülür (Timurtaş, 1994: 111; Akar, 2018: 183).

Özbek Türkçesinde “*-DU²r*” eki Çağatay Türkçesinde olduğu gibi ek-fiil geniş zaman bildirme işlevinde kullanılmaya devam etmiştir. Ek, 3. şahıslar haricinde kullanılmaz, bunlarda şahıs eki doğrudan ismin üzerine eklenmiştir (Abdurahmanov vd., 1973: 33, 34; Şaabdurahmanov vd., 1975: 377-379; Coşkun, 2000: 80; Yıldırım, 2012: 98).

Yeni Uygur Türkçesinde de Özbek Türkçesine yakın bir kullanım görülür. Ek, 3. şahıslar haricinde düşürülmüştür. 3. çokluk şahısta çokluk eki “*-lAr*” kullanılmaz (Kaşgarlı, 1992: 181, 182; Öztürk, 2015:54;).

Türkiye Türkçesinde “*-i-*” fiilinin geniş zamanının 3. şahıs çekimlerinde “*-DI⁴r*” eki kullanılır. Bu ek Eski Türkçeden beri kullanılagelen “*tur-*” yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden “*tur-ur > dur-ur > -DI⁴r*” ekleşmiştir. Geniş zaman ifade eden bu ek aynı zamanda şimdiki zamanı da karşılar. Ek bir bakıma bildirme işlevinde olduğu için “*bildirme ekleri*” şeklinde ifade edilir (Korkmaz, 2009: 703).

“-AdUrGAn” yapısı içerisindeki diğer unsur da “-A” zarf-fiil ekidir. Ek ya kelimeyi cümle içerisinde zarf hâline getirir ya da birleşik fiil kuruluşunda iki fiil arasında yer alır. Eski Türkçede nadir olarak görülür (Gabain, 1995: 85) ve asıl fiil ile aynı zamanda gerçekleşen fiili, hareketi ifade eder (Tekin, 2003: 172). Özellikle edatların yapımında kullanılması bakımından işlevleri yapım ekine yaklaşıyor (Eraslan, 2012: 119).

Ek, Karahanlı (Hacıeminoğlu, 2003: 173; Bayraktar, 2004: 159), Harezmi (Hacıeminoğlu, 1997: 166; Bayraktar, 2004: 160) ve Çağatay (Eckmann, 2017: 107-109) Türkçelerinde yaygın olarak kullanılır. Çağatay Türkçesinde ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerinde “-y” şeklini alır (Eckmann, 2017: 107). Şiir dilinde seyrek olarak “-yU” biçimi de bulunur. Ekin Çağatay Türkçesindeki işlevleri şunlardır:

Bir hareketin yapılış şeklini göstermek için kullanılır: a. kıya bak- “yan bakışla bakmak”, Zarf-fiil eki ikileme içinde kullanıldığında yineleyici ve alışılmış hareketleri ifade eder: “çeke çeke, bara bara. b. Zaman ifade eder: Şimdiki ve geçmiş zamanın her ikisi: āftāb oltura tağka yavuk yēttim “Güneş batınca dağın yakınına ulaştım.” c. Amaç ve hedef ifade eder: mēni köre kēldi “Beni görmeğe geldi.”, d. Asıl hareketin sınırını belirtir: andın toya içti “Ondan doyuncaya kadar içti.”, e. Belirsiz zarf-fiiller ile kullanılan şu fiiller çeşitli birleşik fiilleri meydana getirir: al- “almak”: yeterlilik ve olabilirlik ifade eder: bola alur “Olabilir.”, başla- “başlamak”: avara başladı baş u töküle başladı tiş “baş ağarmağa ve diş dökülmeye başladı.”, bē- “vermek”: başkaları uğruna yapılan bir harekete işaret ederek veya bir hareketin çabukluğunu ifade eder: han yığıp oğlan uşağın yeksān örgete bērdi barığa imān “Han, oğul ve çocuklarını bir araya toplayıp, onlara imanı öğretiverdi.”, bil- “bilmek; yeterli olmak”, imkānsızlığa işaret etmek için olumsuz biçimi ile: hiç kim mēni hālās ēte bilmes meger hūdā “Beni Allah’tan başka kimse kurtaramaz.”, bol- “olmak, bulunmak”, yeterlilik veya (az olarak) olabilirlik göstermek: anamğa hōd mümkin ēmes ēdi, kim mundağ söz ayta bolğay “Kendi anama bile böyle söz söylemek mümkün değil idi.”, kēl- “gelmek”, daha önceki bir tarihten beri devam eden bir hâl veya hareketi ifade eder: bu vilāyetler kādımın Türkke bola kēlgendür “Bu vilayetler, eskiden beri Türklerle ait ola gelmiştir.”, kirış- “girişmek”, başlamak anlamında: yamğur yağa kirışti “Yağmur yağmaya başladı.”, kōr- “görmek”, uğraşmak, çalıyıp çabalamak anlamında: Ōāşıklarğa kōrge il özüni “Aşıklara katılmaya bak.”, kal- “kalmak”, bir hareketteki sürekliliğe işaret eder: yol başında tura kaldı Mīrzā “Mirza, yol başında durup kaldı.”, sal- “salmak”, ite sal- ifadesinde: çünki derbend içige yētküdür, Zālın köksige urup ite sal “(Sen) derbent içine ulaştığın zaman (silahını) Zal’ın göğsüne dayayıp iterek sok.”, tur- (< dur-) “durmak”, süreklilik ifade eder: yarımın köre turmak üçün Ōömr tiler mēn “Hayatı, (devamlı) yarımı görüp durmak için dilerim.”, tüş- “düşmek, inmek” hızlı bir harekete işaret eder: Ahşidin kaçıp çıkışında sizdin ayrıla tüşkende Endicān kēldim “Ahşi’den kaçıp çıkınca, sizden ayrı düşünce Endican’a geldim.”, yavuş- “yaklaşmak, yakına gelmek”: tağ ata yavuşup ēdi “Şafak sökmeye yakın idi.”, yaz- “kaçırmak, başaramamak, yanılmak”, “yapmağa yaklaşmak; gerçekleştirmek üzere olmak” anlamını ifade eder: garğ bola yazdı “Boğuluyordu.”, yiber- “göndermek”: Hāğ subhānehu ayta yiberdi “Hak subhanehu vahiy gönderdi.” (Eckmann, 2017: 107-109).

Eski Oğuz Türkçesinde “-A” zarf-fiil eki işlek olarak kullanılır. Ek, Türkiye Türkçesindekine yakın işlevdedir. Daha çok tekrar gruplarında ve tasvir fiillerinin oluşturulmasında kullanılır (Gülsevin ve Boz, 2004: 151; 2007: 130) ve “-mak suretiyle”, “-mak için”, “-maktan dolayı” gibi tarz belirten bir anlam oluşturur (Akar, 2018: 198).

“-A” zarf-fiil eki Özbek Türkçesinde de kullanılmaktadır. Bu ekin eklendiği zarf-fiil yalnız başına kullanılmayıp ya tekrar durumunda ya da tasvir fiilleriyle kullanılır. Sonu ünsüzle biten fiil tabanlarına “-ä” şeklinde, ünlüyle bitenlere ise “-y” şeklinde gelir (Abdurahmanov vd., 1973: 127; Şaabdurahmanov vd., 1975: 519, 520; Abdurahmanov vd., 1992: 170, 171; Coşkun, 2000: 193; Abdurahmanov vd., 2008: 421; Abduresulov, 2009: 182, 183; Tacıyev vd., 2012: 214; Yıldırım, 2012: 234).

Yeni Uygur Türkçesinde “-A” zarf-fiil eki ünsüzle biten fiil tabanlarında görülür. Ünlüyle bitenlerde ise “-y” eki kullanılır. Ekin tek başına kullanımı bazı kalıplaşmış şekiller dışında bulunmaz. Ek, tekrar gruplarında sürekliliği, sıklığı ifade eder (Kaşgarlı, 1992: 199; Polat, 2011: 259, 260; Öztürk, 2015: 106;).

Kıpçak grubu lehçelerde de Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerindeki kullanımlara benzer bir durum söz konusudur. Örneğin Kazak Türkçesinde de ek sonu ünsüzle biten fiillere “-y” şeklinde, ünlüyle biten fiillere ise “-A” şeklinde gelir. Ek, daha çok birleşik fiillerde ve tekrar gruplarında kullanılır (Tamir, 2007: 472). Kıpçak grubu bir diğer lehçe Kırgız Türkçesinde de Kazak Türkçesine benzer bir kullanım bulunur. Ek bu lehçede “-A/O” şeklindedir ve Türkiye Türkçesindeki “-ArAk” zarf-fiil ekinin yerini tutar (Kasapoğlu Çengel, 2007: 526).

Türkiye Türkçesinde “-A” zarf-fiil eki belirli bazı şekiller dışında sadece tekrar gruplarında kullanılır. Ünlüyle biten fiil tabanlarında ekten önce araya “-y-” yardımcı ünsüzü girer. Bu zarf-fiil Türkçede “sürekli olarak” veya “arka arkaya tekrarlanarak yapılan bir hareket”i gösterir ve eklendiği fiilin yapılaş tarzını ifade eder (Korkmaz, 2009: 984, 985).

Son dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde sıkça kullanımı bulunan “-AdUrGAn” yapısı, yukarıda incelemesini yaptığımız üç unsurdan oluşmaktadır: “-A” zarf-fiil eki, “-dUr” bildirme eki ve “-GAn” sıfat-fiil eki. Bu üç ek kalıplaşarak⁴ ayrı bir sıfat-fiil ekini oluşturmuştur. Ortaya çıkan bu son biçim de aynı “-GAn” ekinde olduğu gibi geniş / şimdiki zaman sıfat-fiildir, fakat aralarındaki fark “-AdUrGAn” yapısındaki geniş / şimdiki zaman anlamının daha güçlü olmasıdır. Bilindiği gibi Çağatay Türkçesindeki “-GAn” eki, geçmiş zaman işlevli sıfat-fiil eki olarak da kullanılabilir (Eckmann, 2017: 106, 107). Bu işlev genişlemesi nedeniyle “-GAn” ekinin geniş / şimdiki zaman işlevinin bazı kullanımlarda zayıfladığını düşünmekteyiz. Bu işlev zayıflamasının etkisi “-AdUrGAn” ekiyle giderilmekte ve özellikle geniş / şimdiki zaman işlevinin güçlendirilmesi gereken yerlerde kullanılarak bu anlam pekiştirilmektedir.

İncelenen metinlerde yapının ilk kez XV. yüzyılda yaşayan ve eserler veren Lutfi'nin *Dîvân'*ında kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu eser haricinde Çağatay Türkçesinin klasik öncesi ve klasik devir eserlerinde yapıya rastlanmamıştır.

⁴ Ek kalıplaşması olayları için bk.; Korkmaz, 2000.

Esasen Özbekistan merkezli bazı çalışmalarda “-AdUrGAn” yapısının XV. yüzyıl sonrasına ait eserlere özgü bir kullanım olduğu (Abdurahmanov vd., 1973: 124, 125) belirtilmiştir.

Lutfî'nin eserinde yapının içindeki “-tur” ekinin “-dur” şekline dönüştüğü, başka bir ifadeyle ekin başındaki ünsüzde ötümlüleşme olayının gerçekleştiği görülür. Türk dilinin Çağatay Türkçesinden önceki safhaları olan Harezmi Türkçesinde, Eski Uygur Türkçesinde ve Köktürk Türkçesinde yapıya rastlanmamıştır⁵. “-AdUrGAn” yapısı Çağatay Türkçesinde XVII. yüzyıldan sonra yoğun olarak kullanılmaya başlamış ve Çağatay Türkçesinin son bulduğu XX. yüzyıla kadar kullanımını artarak devam ettirmiştir. Yapının yoğun olarak kullanıldığı eserlerden olan *Şecere-i Terâkime*'de yapının “-dUrGAn” kısmı zarf-fiilli kısımdan ayrı yazılmış ve bildirme eki de “-tU²r” şeklinde işaretlenmiştir. XV. yüzyıl eserlerinden Lutfî'nin *Dîvân*'ında tam tersi olarak ekin başındaki “t” ötümsüz ünsüzünün “d” şeklinde ötümlü olarak bulunması, yapının bu kısımdaki kalıplaşmanın henüz tamamlanmadığını, kalıplaşma eğiliminin şairlerin diline, bölgesel özelliklere göre farklı farklı evrelerde olduğunu, ancak her şeye rağmen bu eğilimin güçlenerek devam ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla “-AdUrGAn” yapısı içindeki “-dUrGAn” kısmı metinden metine farklılık göstermekte, fakat işlev değişmemektedir.

Çağatay Türkçesi sona erdikten sonra (1921) Taşkent ağzı esasına dayanan Özbek Türkçesinde “-AdUrGAn” yapısının yerini “-(ä)yâtgän” ve “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirgän” yapıları almıştır. Bunlardan “-(ä)yâtgän” yapısı geniş / şimdiki zaman işlevli sıfat-fiil; “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirgän” yapısı ise daha çok gelecek zaman, az olarak da geniş / şimdiki zaman işlevli sıfat-fiildir (Abdurahmanov vd., 1973: 124, 125; Şaabdurahmanov vd., 1977: 512-514; Abdurahmanov vd., 1992: 169; Coşkun, 2000: 191; Abdurahmanov vd., 2008: 372, 373; Tacıyev vd., 2012: 211-213; Yıldırım, 2012: 231).

Çağatay Türkçesinin diğer ardılı Yeni Uygur Türkçesinde “-AdUrGAn” yapısı yerini “yat-” yardımcı fiilinin kaynaşmış biçimi olan “-vat” ekine bırakmıştır (Kaşgarlı, 1992: 197; Polat, 2011: 230, 231; Öztürk, 2015: 103).

1. Son Dönem Çağatay Türkçesinde “-AdUrGAn” Yapısının Kullanımları

1.1. Yapının “Sıfat” Olarak Kullanımı

Son dönem Çağatay Türkçesi metinlerinde “-AdUrGAn” yapısı çoğunlukla geniş/şimdiki zaman işlevli bir sıfat-fiil yapısı olarak kullanılmaktadır. Ancak, incelenen metinlerde yapının gelecek zaman ve geçmiş zaman işlevine de rastlanmıştır. Bu örneklerde yapının eklendiği fiilin anlamında bir süreklilik veya tekrarlanma durumu söz konusudur. Aşağıdaki örneklerde yapının eklendiği morfolojik birim önündeki ismi

⁵ Yapıyı tespit etmek için Çağatay Türkçesi dönemi öncesine ait taranan eserler şunlardır: Eski Türkçe dönemi: Eski *Orhun Yazıtları*, Eski *Uygurca Dört Çatik*, *Aç Bars Hikâyesi*, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, *Altun Yaruk*, Karahanlı Türkçesi: *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakâyık*; Harezmi / Kıpçak Türkçesi: *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Gülistan Tercümesi*, *Muînü'l-Mürîd*.

nitelendirmiştir. Dolayısıyla bu parça sıfat görevindedir. Aşağıdaki örneklerde yapı geniş/şimdiki zaman işlevli bir sıfat-fiil yapısıdır:

“*Ey pādīshāh-zāde, bu dūnyāda turadurğan dūnya émes*” (BT: 12). // Ey padişah oğlu! Bu dünya ebedi değildir [sürekli yerinde duracak değildir].

“*Bu dūnyādan sefer kıladurğan kişiğe azuğ çapduğnı tayyār kılduğ dēp cuvāb bērdiler*” (BT: 12). // Bu dünyadan gitmekte olan kişiye yol azığını hazırladık, diye cevap verdiler.

“*Ey h’āce, müselmān boladurğan nē-me-ni āytuñ, men hem āytp Müselmān bolay dēdiler*” (BT: 12). // Ey hoca! [kişiyi] Müslüman yapan şeyi söyleyin, ben de söyleyip Müslüman olayım, dedi.

“*Uruşkan yiriniñ bir yüzinde akıp bara turğan iki uluğ su bar irdi*” (O²: 125). // Savaştlıkları yerin bir tarafında akıp giden iki büyük nehir vardı.

“*Ve ikinci köñlimdin yahşı ırım ve niyyet kılp anıñ üçün tuman at koyup turur-min kim tuman uzak turmas, tiz kite turğan nimerse bolur*” (O²: 146). // İkinci olarak gönlümden iyilik geçirdiğim için Tuman adını koydum. Çünkü duman uzun süre kalmaz, çabuk dağılan bir şeydir.

“*Ve ikinci köñlümdin yahşı ırım ve niyyet kılp anıñ üçün Tuman at koyup turur men kim tuman uzak turmas, tiz kite turğan nimerse bolur*” (ŞT: 173). // İkinci olarak gönlümden iyilik geçirdiğim için Tuman adını koydum. Çünkü duman uzun süre kalmaz, çabuk dağılan bir şeydir.

“*Biz munıñ kıla turğan işlerini halvetde Óarz kılalı tip halvet bolganda aytdılar*” (ŞT: 192). // “Biz bunun yapıp durduğu işleri yalnızken söyleyelim.” Dediler ve yalnız kaldıklarında [şöyle] dediler.

“*Seniñ ve sendin gıybet kıla turğan biglerniñ haқиқatin bilmek üçün özümni ölüg kılp irdim tidi*” (ŞT: 194). // “Senin ve senin gıybetini yapan beylerin gerçek yüzlerini öğrenmek için ölü taklidi yaptım.” dedi.

“*Türkmenlerniñ tārīh bile turğan kişileri Ógürçık Alpı on altı arқada Óğuz Hānga yetkürüp mundaқ sanap tururlar*” (ŞT: 207). // Türkmenlerin tarih bilen kişileri Ógürçık Alp’i on altı nesil geriye Óğuz Han’a götürürler ve [şecereyi] şöyle sıralarlar.

“*Uзақ Óömr tapқан devletli ve müsülmānlıққа gūşis kıla turğan kişi irdi*” (ŞT: 220). // Uzun ömürlü, bahtlı ve sürekli olarak İslam’a hizmet için çalışan bir kişiydi.

“*Sizlerdin ötünümüz ol turur kim uluğ Ebū’l-hān ve küçük Ebū’l-hān tağınıñ kuşların ve ikin ike turğan çeşmelerin bizge berseñiz siz her nemerse tiseñiz her yılda anı biz sizge bereliñ tidiler*” (ŞT: 226). // “Sizlerden ricamız, Büyük Ebulhan ve Küçük Ebulhan dağının kuşlarını ve ekin ekilen su kaynaklarını bize verirseniz siz ne isterseniz her yıl biz onu size verelim” dediler.

“*Türkmeniñ tārīh bile turğan yahşıları ve bahşıları aytp tururlar*” (ŞT: 227). // Türkmenlerin tarih bilen iyileri [bilgili kişileri] ve bahşıları [din adamları] [şöyle] söylemişlerdir.

Son Dönem Çağatay Türkçesinde “-AdUrGAn” Yapısının Mahiyeti ve İşlevleri

“*Yā Resūlu’llāh! Men eşittim ki siz ‘bul cumŌadin ol cumŌağaça bul namāzdın ol namāzğaça miyānede vākıŌ boladurgen baŌzi günāh-ı şağire ve terk-i ādāblar için kefaret bërmağ her bende-i müŌmingā lāzımdur.’ dëpsiz*” (ME: 148). // Ey Allah’ın elçisi! Ben duydum ki siz, bu cumadan diğer cumaya kadar arada işlenen küçük ve büyük günahlar için her müminin kefaret vermesi gerektiğini söylemişsiniz.

“*Ağası hem bul sözni kabūl kıldı ve ikevleri Müselmān bolmağnı kaşd kılıp bir Müselmānlıknı taŌlīm bēredürgen kişini ahtarıp kētdiler ve Basra şehrini bir kışlağğa keldiler*” (ME: 150). // Ağabeyi de bu sözü kabul etti ve ikisi birlikte Müslüman olmak için İslam’ı öğreten bir kişi aramaya başladılar, [araya araya] Basra şehrinin bir köyüne geldiler.

“*Hudā’yā! Yeryüzide tabiŌji günāhge māŌil bolup günāh birle Ōālemni fesād kılıp nā-hağ kan tōkedürgen ādemni yaratur musen?*” (ME: 156, 157). // Ey Allah’ım! Yeryüzünde doğası gereği günaha eğilimli olan, [işlediği] günahlarla insanlar arasında bozgunculuk çıkararak, haksız yere kan döküp duran insanı mı yaratacaksın?

“*Ēmdi bizler dek tesbīh ve Ōibādetğa meşğul boladurgen feriste halk kılsañ bolmas mu?*” (ME: 157). // Şimdi bizim gibi sürekli tesbih ve ibadetlerle meşgul olan melek yaratsan olmaz mı?

“*Anđın soñra CebrāŌil -Ōaleyhi’s-selām- ol bendeni cennetni tegidin akadurgen nehr-i hāyāt dēgen deryāğa alıp barıp çömlütürgeyler*” (ME: 241). // Ondan sonra Cebrail [as] o kişiyi, cennetin içinde akmakta olan “Hayat Nehri” denen nehre alıp götürecektir ve [o nehirde] yıkayacaktır.

“*Törtinçi sıfatları ėmitedürğan dāye analarınıñ oñ ėmçeki kıyañ ėrdi*” (YİF: 230). // Sıfatlarından dördüncüsü, sürekli olarak emdiği sün annesinin sağ memesi kuruydu.

“-AdUrGAn” yapısının geniş/şimdiki zaman işlevinin yanı sıra az da olsa gelecek zaman işlevine de rastlanmıştır. Aşağıdaki 4 örnekte yapının gelecek zaman işlevinde kullanıldığı görülmektedir:

“*Melikniñ kele turğan yolına barıp Kırkut Big sekkiz miñ kişi birlen yolniñ bir yanında turup Tuğrul Big sekkiz miñ kişi birlen yolniñ bir yanında turdı tağı uzağ karavul saldı*” (ŞT: 201). // Melikin geçeceği yola gelip Kırkut Bey sekiz bin kişiyle yolun bir tarafına, Tuğrul Bey sekiz bin kişiyle yolun diğer tarafında beklemeye başladılar ve uzağa keşif kolu gönderdiler.

“*Allāhu TeŌālā’ğa birer nēmeni karz bēredürgen kişi bar mu?*” (ME: 168). // Allah Teâlâ’ya bir şeyi borç verecek kişi var mı?

“*Vāy dūzahge kiredürgen ümmetlerni hālleriga!*” (ME: 165). // Vay cehenneme girecek olan ümmetlerin hâllerine!

“*Ey gümrāh-larğa yol körsetküci-ler, kelime-i şehādet-din bölük yēne örgetedürğan nē-me bolsa örgetiñ*” (BT: 13). // Ey yolunu kaybeden kimselere yol göstericiler! Kelime-i şehadetten başka öğretilecek bir şey varsa öğretin.

“*Peyğamber -aleyhi’s-selām- ayıpdurlar ki ehl-i cennetler cennetge kiredürgen vaktleride Allāhu TeŌālā tarāfidın nidā këlür*” (ME: 162, 163). // Peyğamber [as]

[şöyle] buyurmuştur: Cennetlikler cennete girecekleri vakit Allah tarafından bir ses gelir.

Yapının 2 örnekte geçmiş zaman işlevli olduğu görülmüştür. Bu durum yapının işlevinde süreç içinde bir genişlemeye işaret etmektedir:

“İmdi Qalaçlar’ğa bolup ayta turğan sözimizni qoymağalı munçaqlı aytdük yeter” (O²: 129). // Şimdi haklarında uzun uzadıya bilgi verdiğimiz Halaçlar’ı bir kenara bırakalım. [Bu konuda] verdiğimiz bilgiler yeterli.

“Canıbik Hännüñ bir kişisi Ebü’l-Hân Türkmeniğa kelip her yılda ala turğan mällarını alıp köp tiveni ayılğan ottuzlı tivecige tapşurup kitdi” (ŞT: 225). // Canıbik Han’ın bir adamı Ebulhan Türkmenine gelerek her yıl sürekli olarak aldığı malları alıp birçok deveyi adı geçen Otuzlu deveciye emanet edip gitti.

1.2. Yapının “İsim” Olarak Kullanımı

1.2.1. Yapının Müstakil Kullanımı

Aşağıdaki örneklerde geçici isim durumundaki sıfat-fiilli parça yalın olarak kullanılmış, başka bir deyişle ek almamıştır:

“mini seyda kıla durğan bu köñüldür bu köñül / h’ar u rüsvā kıla durğan bu köñüldür bu köñül” (LD: 119). // Beni aşk çılgını yapan bu gönüldür bu gönül. / [Beni] rezil rüsve eden bu gönüldür bu gönül.

“oq bigin kâmetimizni kara kaşlıklar için / muttasıl yā kıla durğan bu köñüldür bu köñül” (LD: 119). // Kara kaşlıklar için boyumuzu endamımızı ok gibi / daima yay gibi yapan bu gönüldür bu gönül.

“mini yazğurma siver dip ki meniñ haddım imes / ol temennā kıla durğan bu köñüldür bu köñül” (LD: 119). // Beni seviyor diye hatalı görme, benim elimde değil. / Bunu arzu eden bu gönüldür bu gönül.

“barma dirler işiki sarı dem-ā-dem niteyin / köp takāzā kıla durğan bu köñüldür bu köñül” (LD: 119). // Onun kapısının eşğine doğru gitme diyorlar, ne yapayım? Bunu bana takaza edip duran bu gönüldür bu gönül.

“tār-ı müyiñ hevesi birle qarangu kiçede / cänni sevdā kıla durğan bu köñüldür bu köñül” (LD: 119). // Saçının telinin hevesiyle karanlık gecede / canı satışa çıkaran bu gönüldür bu gönül.

“düşmen ü dōst arasında min-i gāfilni / biser ü pā kıla durğan bu köñüldür bu köñül” (LD: 119). // Dost düşman içinde benim gibi gafili / başsız ayaksız yapan bu gönüldür bu gönül.

“özgedin körme ki közüñ yaşını ay lutfi / Öayn-ı deryā kıla durğan bu köñüldür bu köñül” (LD: 119). // Ey Lutfi! Gözünün yaşını başkasından görme. / Onu deryaya döndüren bu gönüldür bu gönül.

“Anıñ için tiriklikinde hem siz ikkiñiz barça işni kıla turğan ölgende hem sizler kıluñ tidiler” (ŞT: 193, 194). // “[Han] hayattayken onun bütün işlerini siz yaptığınız için öldüğünde de [gerekli işleri] siz yapın.” dediler.

1.2.2. Yapının Çekim Ekli Kullanımı

Türk dilinin tarihî ve çağdaş bütün lehçelerinde olduğu gibi Çağatay Türkçesinde de sıfat-fiil eklerinin üzerine çokluk, iyelik ve hâl ekleri gelebilmektedir. Bu durumda sıfat-fiilli parça isme dönüşür, cümle içinde özne, nesne ve tamlayan görevleri üstlenebilir. Yapının üzerine “-dA” eki eklendiğinde sıfat-fiil ekli parça zaman zarfı görevi üstlenir. Aşağıda yapının çekim ekli şekilleri görülmektedir:

“*Han, kişi yiberip Ulaş’ını keltürüp Oğuz Han’ını yurtuda turğanda ni iş kıla turğanın ve çerige barğanda neçük yörüy turğanın ve dostlarğa neçük müriüvvet kılıp ve düşmānlarğa ni tavr-ı müdārā kılğanın bir bir sordı*” (O²: 138). // Han kişi gönderdi, Ulaş’ı getirtti. Oğuz Han’ın yurdunda kaldığı süre boyunca nasıl hareket edeceğini, askerinin yanına gittiğinde [onlara] ne şekilde muamele edeceğini, dostlara nasıl dostluk göstereceğini, düşmanlara nasıl davranacağını bir bir sordu.

“*On altı miñ kişi yığılıp, Şāh Melik’niñ kile turğanın bilip, yolına barıp.*” (O²: 154). // On altı bin kişi toplandı, Şah Melik’in gelmekte olduğunu anladı ve önüne çıktı.

“*Bir kerret ve arka tarafında leşker tartıp bara turğanda bir kün Han aytdı: ‘Köñlimiz buğday unudın bolğan aşını tiley turur.’ tidi*” (O²: 149). // Bir keresinde Han, ordusuyla birlikte gittiği sırada “Gönlümüz buğday unundan yapılan bir yemek istiyor.” dedi.

“*Kāfir dise gamzeñni oq uçı bile sözler / mihrāb içide kan kıladurkanı nedindir*” (LD: 69). // Yan bakışınla sözlerine kâfir dense de mihrap içinde kan döküp durmanın sebebi nedir?

“*Ve yene Peygamber -Öaleyhi’s-selām- ayıtdurlar ki meni şefā’atim ile sa’ādetge yetedürgenlerni hemmedin niķ-bahtraqları dünyāda sıdķ ihlās birle [lā ilāhe illa’llāh] değenlerdür*” (ME: 239). // Ve yine Peygamber [as] [şöyle] buyurmuştur: Benim şefaetimle mutluluğa kavuşanların herkesten daha bahtlıları dünyada içten bir şekilde ‘la ilahe illallah’ diyenlerdir.

1.2.3. Yapının Ek-Fiil İle Kullanımı

“-AdUrGAn” yapısını almış parça “ê-, tur- (-dUr), bol-” yardımcı fiil / ek-fiilleriyle kullanılabilir, yüklem olabilir⁶. İncelenen metinlerde bu türden kullanımlara rastlanmıştır:

“*Pil māl, devlet, ādemiler ki⁷ vefā kıladurğan emes*” (BT: 12). // Mal, devlet ve saadet insanoğluna vefa göstermez [bunlar gelip geçicidir].

“*Çozı Tegin köñlindin bu anam ornığa bolup manğa mihrbānlık kıla turğan turur tidi*” (ŞT: 187). // Kozı Tegin içinden “Bu anam yerinedir, bana şefkatli davranandır.” dedi.

⁶ “bol-” fiilinin üzerine gelen “-sA” şart kipi ekinin yargı bildirmediği için yüklem oluşturamayacağı, zarf-fiil eki olabileceğini belirten çalışmalar söz konusudur. Konuyla doğrudan ilgili olmadığı için bu tartışmalara burada değinilmeyecektir. Bu çalışmada “-sA” eki, zarf-fiil eki değil şart kipi olarak değerlendirilecektir.

⁷ “ādemilerge” olmalıdır. “ki” edatıyla okunması hatalıdır.

“*Peyğamber -Óaleyhi’s-selām- ‘Kaýsı bir Óamel meni dūzahdın uzağ ve cennetğa yaqın kıladurgen bolsa anı meñe örgetiñ. ‘ dediler”* (ME: 146). // Peyğamber [as], “Hangi iş beni cehennemden uzak [tutar], cennete yaklaştırır? Bana onu öğretin.” dediler.

“*Ëy señi! Evvel sen meñe ħars ü muħabbet ve pās-bānlik kıılır ediñ. Ëmdi men señe ħars ü muħabbet ve pās-bānlik kıladurgen boldım, dep ħitāb kıılır”* (ME: 168). // “Ey cömert! Önceleri sen bana sevgi ve muhabbet hisleri besledin, beni koruyup kollardın. Şimdi ben sana sevgi ve muhabbet duyup [seni] koruyup kollar oldum.” diye söyler.

“*Bes eger ol bendeğa korkunç yetedürgen bolsa ol ferişte yanında turup ‘Ëy bende korkmağıl!’ dep teselli bérür”* (ME: 203). // O bir şeyden korkacak olsa o melek yanında durup “Ey kul, korkma!” diye teselli verir.

“*Ve özge kişiler sizlerğa bir söz aytgende veyā bir iş kılgende özleriñiz aña ħefe boladurgen bolsañızlar an-dağ sözni özleriñiz hem bir özge kişiğe aytmageysizler”* (ME: 243). // Ve başka kişiler sizlere bir sır verdiğinde veya [onunla] bir iş yaptığınızda, onunla sonra hasım olsanız da o sırrı başka bir kişiye anlatmayınız.

“*Ëy müöminler! Allāhu TeÓālā tarāfiğa kaçññlar ki men Allāhu TeÓālā tarāfidın sizlerğa korkunç yetküredürgendürmen”* (ME: 223). // Ey müminler! Allah Teâlâ’ya koşunuz, çünkü ben Allah Teâlâ tarafından sizlere korku [ve saygı] ulaştırıcıyım.

“*Ammā Ġarīb raķıblerdin ħāzer kıılıp turadurğandır”* (GS: 2105). // Ancak Garip sürekli olarak rakiplerden çekinen bir [kişi]’dir.

1.3. “-AdUrGAn” Yerine “-(I/U)p tUrGAn” Yapısının Kullanımı

Çağatay Türkçesinin Taşkent ağzında “-AdUrGAn” yapısı yerine “-(I/U)p tUrGAn” yapısının da kullanıldığı görülür. Burada “-A” yerine “(I/U)p” zarf-fiil eki tercih edilmiştir, başka bir deyişle sadece zarf-fiil tercihi değişmiştir:

“*Mundın ziyāde ħicālet ve serzeniş ħācet ħermes.” dep meóyūs bolupturgen vaķtleride Óarş tarāfidın nidā kélür”* (ME: 178). // “Daha fazla ayıplama ve serzeniş gerekmez.” diye üzüldükleri sırada arş tarafından ses gelir.

“*Ëmdi dūzahñı ħamim degen zehrini içmaķğa kandağ tāķat kıılırmız?” dep yığlap turgen vaķtleride Óarş tarāfidın nidā kélür”* (ME: 178). // “Şimdi cehennem’in ‘hamim’ denen zehrini içmeye nasıl tahammül ederiz?” diye ağlaştıkları sırada arş tarafından ses gelir.

2. Yapının Özbek Türkçesindeki Şekli

2.1. Çağatay Türkçesindeki “-AdUrGAn” Yapısının Özbek Türkçesindeki Şekilleri: “-(ä)yātğän” ve “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirğän”

Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek Türkçesinde “-AdUrGAn” yapısı yerini “-(ä)yātğän” ve “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirğän” yapılarına bırakmıştır. “-(ä)yātğän” yapısı daha çok geniş/şimdiki zaman işlevli bir sıfat-fiil yapısı

iken “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirgän” yapıları çoğunlukla gelecek zaman, az olarak da geniş/şimdiki zaman işlevli sıfat-fiil yapıları olarak görev yapar (Abdurahmanov vd., 1973: 124, 125; Şaabdurahmanov vd., 1977: 512-514; Abdurahmanov vd., 1992: 169; Coşkun, 2000: 191; Abdurahmanov vd., 2008: 372, 373; Tacyev vd., 2012: 211-213; Yıldırım, 2012: 231).

2.1.1. “-(ä)yätgän” Yapısı

2.1.1.1. Yapının Sıfat Olarak Kullanımı

Özbek Türkçesinde “-(ä)yätgän” yapısı aşağıdaki örneklerde sıfat yapma görevindedir:

“Bugun biz tarixiy bir davrda-xalqimiz o‘z oldiga ezgu va ulug‘ maqsadlar qo‘yib, tinch-soyishta hayot kechirayotgan, avvalambor o‘z kuch va imkoniyatlariga tayanib, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo‘lida ulkan natijalarni qo‘lga kiritayotgan bir zamonda yashamoqdamuz” (MÖT: 202). // Bugün biz tarihî bir devirde halkımızın kendine iyi ve büyük amaçlar koyduğu, barış ve huzur içinde hayat geçirmekte olduğu, öncelikle kendi güç ve imkânlarına dayanarak demokratik devlet ve vatandaşlık [esaslarına bağlı] toplum kurma yolunda önemli sonuçları elde ettiği bir zamanda yaşamaktayız.

“Chunki har qaysi milat yoki xalqning ma‘naviyati uning bugunki hayoti va taqdirini, o‘sib kelayotgan farzandlarining kelajagini belgilashda shak-shubhasiz hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi” (MÖT: 210). // Çünkü herhangi bir milletin veya halkın maneviyatı, onun bugünkü hayatı ve kaderinden öte [o milletin] çocuklarının geleceğini belirlemede şüphesiz fiili bir ehemmiyete sahiptir.

“/.../ yangi jamiyat asoslarini qurayotgan hozirgi murakkab va tahlikali zamonda /.../” (MÖT: 214). // /.../ yeni cemiyetin esaslarını oluşturan günümüzün karışık ve tehlikeli ortamında /.../.

“Men bazm bo‘layotgan maydon orqali o‘tmoqchi bo‘lib, devor nahrasidan oshib tushdim” (MÖT: 218). // Ben sofraya kurulan meydanı geçerek duvarın üstünden atlayıp indim.

2.1.1.2. Yapının Çekim Eki Alarak Geçici İsim Olması

Çağatay Türkçesinde aynı görevdeki “-AdUrGAn” yapısında olduğu gibi “-(ä)yätgän” yapısı da üzerine çokluk, iyelik ve hâl eklerini alarak eklendiği fiili geçici isim durumuna dönüştürmektedir. Aşağıda bu durumun örnekleri görünmektedir:

“Biz o‘z taqdirimizni o‘z qo‘limizga olib, azaliy qadriyatlarimizga suyanib, shu bilan birga, taraqqiy topgan davlatlar tajribasini hisobga olgan holda, mana shunday olijanob intilishlar bilan yashayotganimiz, xalqimiz asrlar davomida orziqib kutgan ozod, erkin va farovon hayotni barpo etayotganimiz, bu yo‘lda erishayotgan yutuqlarimizni xalqora hamjamiyattan olgani-bunday imkoniyatlarning barchasini aynan mustaqillik berganini bugun hammamiz chuqur anglaymiz” (MÖT: 202). // Biz kendi irademizi kendi elimize alarak ve kadim değerlerimize dayanarak bununla birlikte gelişmiş devletlerin tecrübelerini [de] göz önünde bulundurmak suretiyle işte böyle ulvi değerler için çalışarak yaşamımızı

sürdürmemiz, halkımızın yüzyıllar boyunca hayalini kurduğu [adeta] dört gözle beklediği özgürlük ve refahı hayata geçirmemiz, bu yolda eriştiğimiz başarılarımızın, uluslar arası gücümüzden aldığımız imkânların hepsinin özgürlüğümüzü sağladığı [hususunu] bugün hepimiz çok iyi anlıyoruz.

“Ular xalqimizni ana shu bebaho boylikdan judo qilish uchun har xil usul va vositalar bilan zo'r berib urinayotgani barchamizni tashvishlantirmasdan qolmaydi, albatta” (MÖT: 210). // Onlar halkımızı bu paha biçilmez zenginlikten uzak tutmak için türlü usul ve vasitalarla [üzerimize] yüklenmekte olduğu hepimizi endişelendirmekten [geri] durmayacaktır.

“Bugunki kunda dunyoning ayrim hududlarida ana shunday harakatlar natijasida katta ma'naviy yo'qotishlar yuz berayotgani, millatning asriy qadriyatlarini, milliy tafakkuri va turmush tarzi izdan chiqayotgani, axloq-odob, oila va jamiyat hayoti, ongli yashash tarzi jiddiy xavf ostida qolayotganini kuzatish mumkin” (MÖT: 210). // Günümüzde, dünyanın bazı yerlerinde bu gibi hareketler sonucunda büyük manevi eksikliklerin ortaya çıktığını, milletin kadim değerlerinin, millî düşüncesinin ve hayat tarzının bozulduğunu, ahlak, adap, aile ve toplum hayatının, bilinçli yaşam tarzının ciddi tehlike altında kaldığını görmek mümkün.

“Operatsiyaga kirip ketayotganingizda men yo'lakda turgan edim, hayajonda bo'lsangiz kerak, tanimadingiz” (MÖT: 252). // [Siz] ameliyata girerken ben koridorda duruyordum, heyecandan olsa gerek [beni] tanımadınız.

“Boshliqlar bu mushkul muammoni yechish uchun bosh qotirib o'tirganlarida, o'tov eshigi oldida turgan qurolli yigit Shiroq degan bir cho'ponning kirishga ijozat so'rayotganini bildirdi” (MÖT: 258). // Başkanlar, bu zor bilmeceyi çözmek için hop oturup hop kalktiklarında, çadırın eşiği önünde duran silahlı genç, Şirak adındaki bir çobanın girmek için izin istediğini haber verdi.

“Shu topda men pochtagi biznikiga yo'l olganiga, tog'amdan xat olib kelayotganiga zig'irday ham shubha qilmasdim” (MÖT: 321). // Şu an benim, postacının bize geldiğine, dayımdan mektup getirdiğine en küçük bir şüphem yok.

“Ichkaridan chiqqan chol-kampirlar mehmon bilan ko'rishayotganda Tohir qorayib turgan ikki g'ildirakli soyabon aravani ko'rdi” (MÖT: 336). // İçeriden çıkan yaşlı kadın ve erkekler, misafir ile görüştikleri sırada Tahir, karası görünen iki tekerlekli at arabasını gördü.

2.1.1.3. Yapının Ek-Fiil İle Kullanımı (Yüklem Olması)

Özbek Türkçesinde taranan metinlerde “-(ä)yätgän” yapısının, üzerine görülen geçmiş zaman ekini (hikâye) alarak şimdiki zamanın hikâyesi çekiminde görev aldığı görülmüştür.

“Labidan oqqan qonni qum shimib ketayotgandi” (MÖT: 284). // Kum, [onun] dudağından akan kanı emip yok ediyordu.

2.1.2. “-(ä)digän / +-(y)digän / (ä)dirgan” Yapısı

Özbek Türkçesinde “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirgän” yapıları çoğunlukla gelecek zaman, az olarak da geniş/şimdiki zaman işlevli sıfat-fiil yapısı olarak kullanılır. (Abdurahmanov vd., 1973: 124, 125; Şaabdurahmanov vd., 1977: 512-514; Abdurahmanov vd., 1992: 169; Coşkun, 2000: 191; Abdurahmanov vd., 2008: 372, 373; Tacıyev vd., 2012: 211-213; Yıldırım, 2012: 231). Yapılar, geçici sıfatlar yaptığı gibi ek alarak geçici isim de yapabilir. Bunların yanı sıra yapıların ek-fiil / yardımcı fiil ile birlikte yüklem oluşturduğu da tespit edilmiştir.

2.1.2.1. Yapının Sıfat Olarak Kullanımı

Aşağıdaki örneklerde “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirgän” yapılarının geçici sıfatlar oluşturduğu görülmektedir:

“Zamonaviy tilda aytadigan bo'lsak, bu milliy mentalitetimizning asosini tashkil etadigan, bizni boshqalardan ajratib turadigan shunday bir xususiyatki, uni sezmaslik, anglamaslik, ko'rmaslik umuman mumkin emas” (MÖT: 208). // Günümüzün diliyle söyleyecek olursak, bu millî anlayışımızın esasını teşkil eden, bizi başkalarından ayıran böyle bir özelliktir ki bunu sezmek, görmemek, hiç mümkün değildir.

“Ming afsuski, mana shunday tarixiy haqiqatni anglamaydigan yoki anglashni istamaydigan chet eldagi ba'zi siyosatchi va arboblار nafaqat siyosat yoki iqtisodiyot, balki ma'naviyat bobida ham bizga aql o'rgatishga, azaliy hayot tarzimiz, ruhiy dunyomizga yot bo'lgan qarashlarni majburan joriy etishga urinmoqda” (MÖT: 210). // Çok yazıktır ki işte bu gibi tarihî gerçekleri anlamayan veya anlamak istemeyen yurt dışındaki bazı siyasetçi ve uzmanlar, özellikle siyaset veya ekonomi, yanı sıra maneviyat konusunda da bize akıl vermeye, önceki hayat tarzımıza ve ruhi dünyamıza yabancı olan düşünceleri zorla hayata geçirmeye çalışmaktadır.

“O'zining bugunki kuni va ertangi istiqbolini o'ylab yashaydigan har bir ongli inson, har bir xalq tashvishga tushishi tabiiy albatta” (MÖT: 212). // Kendisinin bugününü ve geleceğini düşünen her akıllı insanın ve her milletin endişeye düşmesi doğaldır elbette.

“O'zbekistonni hatto xaritada ham ko'rsatib berolmaydigan, lekin o'zini mutlaq haqiqatning yagona ifodachisi deb hisoblaydigan kimsalarning /.../” (MÖT: 212). // Özbekistan'ı daha haritada bile gösteremeyen, fakat kendisini mutlak hakikatin yegâne temsilcisi gibi gören kimselerin /.../.

“Haqiqat va xolislikdan yiroq bo'lgan, faqat g'arazli siyosiy manfaatlarni ko'zlaydigan bunday qarashlar hech kimga naf keltirmaydi” (MÖT: 214). // Gerçeklikten ve tarafsızlıktan uzak olan, fakat siyasi menfaatleri gözetken bu gibi görüşler hiç kimseye fayda getirmeyecektir.

“Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki o'ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so'zlar emas” (MÖT: 206). // Şunu söylemek gerekir ki bu düşünceler [birileri tarafından] uydurulan tatlı kelimeler veya kulağa hoş gelen sözler değildir.

2.1.2.2. Yapının Çekim Eki Alarak Geçici İsim Olması

Aşağıdaki örnekte “-(ä)digän” yapısı üzerine çokluk eki gelmiş ve kelime geçici isme dönüşmüştür:

“*Qovun saylidan keladiganlar-kelmas bo'lganlar, tan va tan bo'laklari kuchli erkakning istaklariga tugal bo'yin egip ketgan edilar*” (MÖT: 228). // Kavun bayramından gelenler, gelmeyenler sabahtan beri vücudu güçlü erkeklerin isteklerine tamamiyle boyun eğmekteydiler.

2.1.2.3. Yapının Ek-Fiil İle Kullanımı (Yüklem Olması)

İncelenen metinlerde Özbek Türkçesinde “-(ä)digän” / “-(y)digän” yapısının “bol-” ek-fiil / yardımcı fiilini alarak yüklem olduğu tespit edilmiştir. Aşağıda bu örnekler görülmektedir:

“*Masalan, ezgu odatimizga aylanib ketgan mehroqibat tushunchasini oladigan bo'lsak, uning juda teran tarixiy, milliy, diniy ildizlari borligini ko'rish mumkin*” (MÖT: 206). // Örneğin, güzel adetlerimize haline gelmiş olan samimiyet ve muhabbet düşüncesini alacak olsak, onun çok derin, tarihî, millî, dinî köklerinin olduğunu görmek mümkün olacaktır.

“*Kelinoyim bilan gaplashadigan bo'ldi*” (MÖT: 322). // Yengemle konuşacak oldu.

“*Bir oydan keyin kelinoyim o'z eliga ketadigan bo'ldi*” (MÖT: 323). // Bir aydan sonra yengem, kendi memleketine gidecek oldu.

“*Agarki masalaga amaliy ko'z bilan qaraydigan bo'lsak /.../*” (MÖT: 212). // Eğer meseleye fiili olarak bakacak olursak /.../.

“*Oyimtilla! Bekor ketayotirsiz! Bu kun xotinlar qovun saylidan kelmaydigan bo'libdirlar*” (MÖT: 228). // Hanımefendi! Boşuna gidiyorsunuz! Bu gün kadınlar kavun bayramından gelmeyecek olmuşlar.

Özbek Türkçesinde nadiren de olsa “-(ä)turgan” yapısı kullanılmaktadır. Yapı bu hâliyle Çağatay Türkçesindeki “-AdUrGAN” yapısına benzemekte olup işlevi çoğunlukla geniş/şimdiki zaman, az olarak da gelecek zamandır. Aşağıdaki örnekte yapının gelecek zaman işlevi öne çıkmaktadır:

“*Bu yerda biror ziyofat bo'laturgan bo'lsa, erta bilan uning bir asari ko'rinar edi*” (MÖT: 218). // Bu yerde herhangi bir ziyafet verilecek olsa sabahtan onun bir işareti görünürdü.

Sonuç

Çağatay Türkçesinde “-GAN” sıfat-fiili, geniş / şimdiki zaman işlevindedir ve bu tarihî lehçenin klasik öncesi, klasik ve klasik sonrası bütün devirlerinde işlek olarak kullanılır. Özellikle klasik devirde ekin geniş / şimdiki zaman işlevinin yanına, geçmiş zaman işlevi de eklenmiş ve bir anlamda ekte işlev genişlemesi meydana gelmiştir. Bu işlev genişlemesi “-GAN” ekinde bazı kullanımlarda geniş / şimdiki zaman işlevinin zayıf kalmasına neden olmuş ve özellikle cümlede sıfat-fiilin geniş / şimdiki zaman işlevinin öne

çıkarılması gereken durumlarda başka bir ek / yapıya daha ihtiyaç duyulmuştur. Dilde sonradan ortaya çıkan bu ihtiyaç, Çağatay Türkçesinde şimdiki zaman yapısı olarak kullanılan ve “-A” zarf-fiil eki ile “-dUr” bildirme ekinin kalıplaşmasından oluşan “-AdUr” yapısının, “-GAn” sıfat-fiil ekinin önüne getirilmesiyle teşkil olunan “-AdUrGAn” yapısıyla giderilmiştir.

“-AdUrGAn” yapısı, Çağatay Türkçesi metinlerinde ilkin XV. yüzyıldan itibaren (klasik öncesi devir) görülmeye başlamış (Lutfî'nin *Dîvân'ı*), ancak yapının kullanım yoğunluğu XVII. yüzyıldan itibaren (klasik sonrası devir) önemli ölçüde artış göstermiştir. Özellikle Çağatay Türkçesinin klasik sonrası devir eserlerinden *Şecere-i Terâkime*'de yapının yoğun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

“-AdUrGAn” yapısı içerisindeki üç ayrı unsurun kalıplaşmasından oluşmuştur, ancak bu kalıplaşma düzeyi metinden metine farklılık göstermektedir. Örneğin Lutfî'nin *Dîvân'ı*nda yapıdaki “-dUr” ekinin aynı şekilde (-dUr) zarf-fiilli parçaya bitişik olarak yazıldığı görülür, oysa klasik sonrası devir Çağatay Türkçesi eseri olan *Şecere-i Terâkime*'de ekin başındaki ünsüz ötümsüzdür ve ek zarf-fiilli parçadan ayrı “-tUr” şeklinde yazılır. Bu farklılıklar yapının klasik sonrası devir başlarında (XVII. yüzyıl başları) henüz kalıplaşma sürecini tamamlamadığını gösterir.

“-AdUrGAn” sıfat-fiilli Çağatay Türkçesinde sıfat ve isim olarak kullanılabilir. Yapı yalın isim olarak kullanılmakta, ismin çokluk, iyelik ve hâl eklerini alarak cümlede çeşitli öğeleri karşılamakta, “-è-”, “-bol-”, “-tur-” yardımcı fiillerini alarak yüklem olabilmektedir.

Çağatay Türkçesinin son dönem metinlerinde “-AdUrGAn” yapısının yerine az da olsa “-(I / U)p tUrGAn” yapısının da kullanıldığı görülmüştür. Bu durum, bu farklı yapıların Çağatay yazı dilinin çeşitli ağızlarında yaşadığını, başka bir deyişle bunların dilin ağızlar havuzunda bulunduğunu ve bölgeden bölgeye, metinden metine farklı bağlamlarda kullanım sahasına çıktığını düşündürmektedir.

Çoğunlukla son dönem Çağatay Türkçesinde kullanılan “-AdUrGAn” sıfat-fiilinin yerini Çağatay Türkçesi yazı ve edebiyat dilinin sona erdirildiği 1921 yılından sonra gelişen Özbek Türkçesinde “-(ä)yâtgän” ve “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirgän” yapıları almış, bunlardan “-(ä)yâtgän” geniş / şimdiki zaman; “-(ä)digän” / “-(y)digän” / “-(ä)dirgan” ise gelecek zaman sıfat-fiilli olarak kullanımını devam ettirmiştir.

Kısaltmalar

DLT II: Atalay, B. (2006). *Divânü Lûgat-it-Türk II Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BT: Berbercan, M. T. (2012). *Buğra Tezkiresi*. Ankara: Hâkim Yayınları.

LD: Karaağaç, G. (1997). *Lutfî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

O²: Demir, N. (2015). *Oğuzname Kazan Nüshası*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ŞT: Kargı Ölmez, Z. (1996). *Şecere-i Terâkime*. Ankara: Simurg Yayınları.

MÖT: Üşenmez, E. (2012). *Modern Özbek Türkçesi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.

YİF: Eker, Ü. (2018). "Çağatay Türkçesiyle Yazılmış 'Yetmiş İki Farz' Adlı Eserin Söz Dizimi Özellikleri (Kelime Grubu İncelemesi-Çevriyazı-Aktarım-Tıpkıbasım)". *TÜRÜK Uluslar arası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*. Yıl: 6. Sayı: 14. s. 218-246.

GS: Eker, Ü. (2017). "Çağatay Türkçesi Eserlerinden Garip Senem Şah, Dil İncelemesi-Metin-Aktarım ". *TEKE Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*. Sayı: 6/4. s. 2080-2113.

Kaynakça

Abdurahmanov, G., Şukurov, Ş. (1973). *Özbek Tilining Tarihîy Grammatikası*. Taşkent: Okutuvçi Neşriyatı.

Abdurahmanov, G., Mahmudov, K. (2008). *Özbek Tilining Tarihîy Grammatikası Fonetika, Morfologiya ve Sintaksis*. Taşkent: Özbekistan Feylesufları Milliy Cemiyeti Neşriyatı.

Abdurahmanov, H., Rafiev, A., Şadmankulova, D. (1992). *Özbek Tilining Ameliy Grammatikası*. Taşkent: Okutuvçi Neşriyatı.

Abduresulov, Y. (2009). *Türkiy Tillerning Kıyasîy-Tarihîy Grammatikası*. Taşkent: Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası Fen Neşriyatı.

Akar, A. (2018). *Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Bayraktar, N. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Demirci, Ü. Ö. (2016). *Eski Türkçede Fiiller*. İstanbul: Umuttepe Yayınları.

Eckmann, J. (1988). "Çağataycada İsim-Fiiller". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 51-60.

Eckmann, J. (2017). *Çağatayca El Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Elmalı, M. (2014). "Kutadgu Bilig'de Dil Olgusu ve Dilsel Belirlemecilik". *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume: 9/9. s. 505-518.

Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Son Dönem Çağatay Türkçesinde “-AdUrGAn” Yapısının Mahiyeti ve İşlevleri

- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig Grameri Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Gabain, A. V. (1995). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev: Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (2007). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G., Boz, E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2003). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kasapoğlu Çengel, H. (2007). “Kırgız Türkçesi”. *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 481-542.
- Kaşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Orkun Yayınları.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurskih Runičeskih Pamyatnikov*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Korkmaz, Z. (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Polat, K. (2011). *Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi*. Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Schinkewitz, P. J. (1947). “Rabguzî Sentaksı”. *Türk Dili Belleten (Seri 3, Sayı 8-9)*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 3-123.
- Sertkaya, O. F. (2017). “Osmanlı Şairlerinin Çağatay Türkçesiyle Yazdıkları Şiirlerde Kullandıkları Dil Üzerine”. *SUTAD*. Bahar 2017. Sayı: 41. s. 107-118.
- Şaabdurahmanov, Ş., Hacıyev, A. P. (1975). *Özbek Tili Grammatikası I Cilt, Morfolojiya*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Şukurov, Ş. (1976). *Özbek Tilide Fe'l Zamanları Terakkıyatı*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.

- Taciyev, Y., Nazarova, N., Taciyeva, G. (2012). *Özbek Tilidegi Ergeş Morfemalerning Semantik-Stilistik Hususiyetleri*. Taşkent: Özbekistan Respublikası Aliy ve Orta Mahsus Ta'lim Vezirliğı Yayınları.
- Tamir, F. (2007). "Kazak Türkçesi". *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 429-480.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Turgunbayev, C. (2004). *Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (1973). *Gerundien im Türkischen. Eine morphologische und Syntaktische Untersuchung*. (Inaugural-Dissertation). Mainz. s. XV + 88.

